

НАУКА І УПРАВЛІННЯ: ФЕНОМЕН М.Х. БУНГЕ

Сьогодні, коли в Україні відбувається надзвичайно складний і суперечливий процес опанування реальних можливостей ринку в умовах перехідної економіки, усвідомлення його загальноцивілізаційної та системоутворюючої ролі в суспільних відносинах, вивчення наукової спадщини та практичної державницької діяльності Миколи Християновича Бунге набуває особливої ваги. Тим більше, що ця діяльність охоплює період понад півстоліття — від 40-х років і майже до кінця XIX ст. — і припадає на час болісного, але невідворотного формування в Російській імперії, а з нею і в Україні, ринкової капіталістичної економіки.

Феномен М. Бунге полягає передусім у тому, що його діяльність знаменувала собою той рідкісний у нашій економічній історії випадок, коли досягнення економічної теорії і практики передових капіталістичних країн були з великою користю застосовані в економічній політиці держави, яку в Україні уособлювали на той час правлячі кола Російської імперії. Він не тільки опанував і дав у ряді праць системний виклад та критично-порівняльний аналіз складного процесу

розвитку світової економічної теорії у різних її школах і напрямках, але й виробив власну струнку політекономічну концепцію та спромігся практично застосувати її у своїй науковій і державницькій діяльності. Саме цьому визначному економісту і державному діячеві вдалося здійснити своєрідний прорив у тому ідеологічному павутинні уявлень про необхідність власного, докорінно відмінного від західноєвропейського, шляху суспільного розвитку, яким громадська свідомість в Російській імперії була обплутана практично протягом усього XIX ст. На жаль, сильний “рецидив” цих уявлень стався і на початку XX ст., не кажучи вже про всю радянську історію. Відлуння подібних уявлень відчуваються в Україні і дотепер.

Щоб краще уявити собі стан економічної науки в період, на який припадає діяльність М. Бунге, корисно звернутися до свідчень М. Тугана-Барановського. Цей видатний економіст докладно простежив еволюцію російської економічної думки від загального захоплення на початку XIX ст. ідеями А. Сміта до не меншого захоплення вже в 20-ті рр. цього століття ідеями палкого захисника інтересів дрібних виробників та критика доктрини “laissez faire” С. де Сісмонді. Якщо в Німеччині, писав М. Туган-Барановський, ідеї С. де Сісмонді стали предтечею історичної школи, в т. ч. “катедер-соціалізму”, то в Росії вони започаткували “романтичний”, народницький напрям. Цьому сприяла “доктрина “офіційної народності”, що висунулася на перший план при імпер. Миколі I і наклала свій відбиток і на економічну науку”¹. Як наслідок, в Росії почала формуватися своєрідна суспільна теорія, в якій симпатії до А. Сміта і, особливо, до С. де Сісмонді поєднувалися з не меншою відданістю таким національним устоям, як кріпацтво й натуральне господарство². З часом ця теорія через слов’янофільство еволюціо-

¹ Туган-Барановський М.И. Экономическая наука // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона: Русская универсальная энциклопедия: В 82 осн. и 4 доп. тт. — СПб., 1890. — Т. 28. — С. 852.

² ТуганБарановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историко-экономическое исследование. — Т. 1: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. — СПб., 1898. — С. 275.

нізує в народництво з його концепцією виняткової суспільної ролі російської общини, вперше розвинутої у праці А. Гакстгаузена “*Studien über die inneren Zustände Russlands*” (1847). Ця книга, писав у 1899 р. М. Туган-Барановський, стала “поворотним пунктом в історії російської економічної науки”: відтоді остання намагалася “охопити однією загальною ідеєю наш господарський лад в усій його своєрідності”, а “протиставлення народного господарства Росії західноєвропейському стало основним мотивом російської економічної думки”³.

В середині XIX ст., на яку припадає початок наукової діяльності М. Бунге, тільки окремі з нечисленних на той час російських та українських економістів — І. Бабет, О. Бутовський, Г. Горлов, Т. Степанов, Д. Журавський, Л. Вернадський і деякі інші — протистояли цим панівним суспільно-економічним уявленням, зберігали західноєвропейську орієнтацію на розвиток капіталістичного індустріального суспільства та вдосконалення його соціальної сфери. Саме до них приєднався і вихований на передових європейських ідеях випускник Київського університету св. Володимира М. Бунге. Намагання заперечити значення науково-практичного господарського досвіду передових країн Заходу молодий вчений порівнював з гіпотетичною спробою звинуватити у космополітизмі фізіолога, який робить висновки про кровообіг та діяльність нервової системи на підставі дослідів над чужинцями: “Чи впевнені ви у тому, що кров точно так само тече в жилах росіянина й що нерви його за тими ж законами передають сприйняті відчуття?..” Подібні витівки, писав М. Бунге, суспільна думка розцінює як невіглаські, “але вона вважає їх досить природними й такими, що не суперечать здоровому глузду, коли їх відносять до політичної економії”⁴.

³ Туган-Барановський М.И. Экономическая наука // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона: Русская универсальная энциклопедия: В 82 осн. и 4 доп. тт. — СПб., 1890. — Т. 28. — С. 852.

⁴ Бунге Н.Х. О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности. — К., 1856. — С. 16.

З перших кроків своєї викладацької та наукової діяльності у 1845—1850 рр. в одному з найпрестижніших на той час вищих юридичних навчальних закладів — Ліцеї князя Безбородка в Ніжині — М. Бунге, за свідченням С. Загорського, виявив себе “палким місіонером європейської науки й громадянськості”⁵. Вже в Ліцеї молодий вчений, як згадував один з тодішніх його слухачів О. Романович-Славинський, почав вводити до курсу законів казенного права “свій улюблений предмет — політичну економію, яка тоді не викладалася на юридичному факультеті (Київського університету — Л.Г.), на якому вчився М. Бунге, але на який йому вказувала дружба з професором Вернадським”⁶. З 1850 до 1869 р. М. Бунге викладав курс політичної економії в Київському університеті, постійно його удосконалюючи. В 1870 р. його було надруковано. “Основания политической экономии” М. Бунге стали концентрованим виразом його політекономічної концепції і помітним явищем в економічній літературі того часу. Можна цілком погодитися з В. Павловим, який зауважує, що і сьогодні “до ряду положень цієї праці деякі сучасні російські (додамо, і українські. — Л.Г.) підручники з економічної теорії ще мають піднятися, особливо в галузі вчення про цінність (“вартість”), з якого... бере початок вся теорія доходів”⁷.

Природно, що в галузі політичної економії М. Бунге сформувався як прихильник класичної школи у її найбільш теоретично перспективному “французькому варіанті”. Втім, з усіма тими особливостями сприйняття класичної парадигми, що були притаманні поглядам німецьких економістів,

⁵ *Загорский С.* Бунге Николай Христианович // Новый энциклопедический словарь. — Т. 8. — СПб.: Изд-во Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, 1911. — С. 568.

⁶ *Романович-Славинский А.В.* Моя жизнь и академическая деятельность. 1832—1884 гг. Воспоминания и заметки // Вестник Европы. — 1903. — Кн. 1 (январь). — С. 180.

⁷ *Павлов В. А.* Реформатор российских финансов: К 175-летию со дня рождения Н.Х. Бунге // Вестник Российской Академии наук. — Т. 69. — 1999. — № 3. — С. 234.

які започаткували класичний напрям в економічній науці Росії та України (Г. ф. Шторх, Й. Ланг, Л. фон Якоб та ін.). Ці економісти, зауважує зокрема І.-С. Коропецький (США), поєднували ідеї класичної школи, насамперед А. Сміта й Ж.-Б. Сея, з засадами камералістики. Вчений наводить влучне визначення Йозефом Шумпетером поглядів Г. фон Шторха як критичного смітіанізму, що означає “універсальні економічні закони, модифіковані конкретними обставинами”⁸. Саме такий підхід репрезентували в Україні Т. Степанов, І. Вернадський, Д. Журавський. У цьому ж дусі сформувалися й економічні погляди М. Бунге, чому безсумнівно сприяло його співробітництво з І. Вернадським та співпраця в 1852—1856 рр. з видатним українським статистиком-економістом Д. Журавським в Комісії для опису губерній Київського навчального округу.

Вже в першій ґрунтовній науковій економічній праці “Речь о кредите” (1849), переробленій і виданій окремою книгою (“Теория кредита”, 1852), М. Бунге сформулював своє наукове кредо: в основі пояснення явищ економічної дійсності слід виходити з економічних законів, які “складають не більше як окреме виявлення одних і тих же основних, загальних законів, можливо тільки одного, якому підвладне все існуюче. З цього погляду закони економічні уявляються не більше як формули, за якими можна розв’язати завдання, що пропонуються людині мислячій, в чому повинен полягати розвиток останніх... З цих двох посилань: законів та поясненої ними дійсності, наука має право зробити висновок про розумний розвиток теперішнього й тим скоріше, чим краще доведені її основні положення, й чим правильніше схоплена сутність тих фактів, з яких повинні бути видобуті її засади”⁹. Конкретизуючи ці положення стосовно теорії кредиту, вчений наголошував, що ця теорія “неможлива без усталених виразних понять про працю, її влаш-

⁸ *Коропецький І.С.* Українські економісти XIX ст. та західна наука. — К., 1993. — С. 38. — Прим. 5.

⁹ *Бунге Н.Х.* Теория кредита. — К., 1852. — С. IV—V.

тування, про закони, яким підпорядковане утворення капіталів і користування ними”; відсутність або неправдивість таких понять “може позбавити її або реальної основи або суворой послідовності”¹⁰.

Тільки глибоке засвоєння здобутків політичної економії, був переконаний М. Бунге, може гарантувати науково зважені підходи до практичного розв’язання тих складних проблем, які стоять на заваді виходу Російської імперії з глибокої соціально-економічної кризи. Однак, як з гіркотю констатував учений у своїй відомій промові про освітнє й практичне значення політичної економії на урочистих зборах Київського університету 9 червня 1856 року, “політична економія не встигла ще зробитися суттєвою потребою у розумовому житті суспільства й розхожі поняття про неї досить непевні... література її не може вказати ні на один оригінальний російський твір, який би просунув науку вперед; — переклади не засвоїли нам чужого”. Причини цього насамперед у самому суспільстві: “Тільки протягом останніх 25—30 років наш господарський побут почав звільнятися від старого патріархального порядку й господарські питання набули суспільного значення”¹¹.

Саме на такому ґрунті — розвитку ринкових відносин, зростання особистої самостійності, громадянської свободи і приватної власності “до значення природних стихій суспільства”, наголошував вчений, виникла й розвинулася політична економія як наука. Цьому сприяло й усвідомлення її значення для економічної політики урядами новоєвропейських монархій. З розвитком освіченості суспільства, демократичних засад у ньому та підприємництва потреба у такій науці настійно відчувалася і приватними особами, поступово поширюючись на все суспільство. “Ось чому політична економія або не існує зовсім, або виявляється перенесеною

¹⁰ Бунге Н.Х. Теория кредита. — К., 1852. — С. V.

¹¹ Бунге Н.Х. О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности. — К., 1856. — С. 1, 2—3.

на невідготовлений ґрунт у тих народів, які стоять на низькому ступені загальнолюдського розвитку. Поступові успіхи громадянськості викликають і більш настійну необхідність у вивченні науки”¹².

Високій меті піднесення політекономічних знань до західноєвропейського рівня, досягнення їх суспільного визнання та перетворення на дієве знаряддя економічної політики держави М. Бунге віддано служив усе своє життя. Він послідовно доводив безпосереднє відношення політичної економії до інших галузей людських знань, що вивчають діяльність людини, спрямовану на задоволення особистих і суспільних потреб, — її технічну, правову та політичну сторони. Наголошував на значенні економічної теорії в агрономічній, технічній, комерційній та правовій освіті. В останній, писав він, “вона складає одну з основних наук, — вона розробляє зміст того, що закон визначає з формального боку... Нарешті, у політичній освіті політична економія складає необхідну ланку в ряді суспільних наук, оскільки історичний розвиток народів визначається між іншим господарськими умовами, в які поставлені людські суспільства”¹³.

Взірцем такого розуміння ролі політичної економії став, зокрема, курс М. Бунге з поліцейного права, яке він почав викладати з 1869 р. Поліцейне право в частині вчення про добробут (закони благоустрою) вчений розглядав як прикладну частину політичної економії, тобто як вчення про економічну політику, і відповідно побудував свій курс — “Полицейское право” (5 випусків, Київ, 1873—1877), в якому переважає економічний погляд. Доречно зауважити, що ніби передбачаючи сучасний етап неокласичного синтезу в результаті складної історичної еволюції економічної теорії, М. Бунге заперечував поділ політичної економії на частини

¹² Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. — СПб., 1895.—С. 5.

¹³ Бунге Н.Х. Основания политической экономии. — К., 1870. — С. 11.

загальну й особливу, теоретичну і практичну, на науку народного господарства, економічну політику і фінанси. Такий поділ він вважав результатом ще недостатньої розробленості предмета. “Поділ зникне сам собою, коли загальні наукові положення отримають значення доведених і точно сформульованих істин, виведених з ряду правильних і систематизованих спостережень, тобто коли наука буде оброблена за позитивним методом, що звичайно становить ще завдання майбутнього”¹⁴.

Дослідження вченим генезису і завдань економічної теорії та економічної політики містить цілий ряд перспективних висновків щодо засобів сприяння держави становленню ринкової економіки, можливостей використання продуктивних засад ринкового механізму та переважно економічних методів його регулювання, що не втратили для нас не тільки свого пізнавального, але й науково-практичного значення й дотепер¹⁵. У цих висновках він спирався на досягнення економічної теорії, наголошуючи на необхідності всебічного врахування законів ринкового обміну та конкуренції, без чого неможливо досягти доцільного розподілу доходів і, відповідно, праці у суспільстві, піднесення її продуктивності на основі технічного прогресу. До здобутків ученого можна зокрема віднести його ідеї щодо розвитку кон’юнктурних досліджень, аналізу факторів, що визначають кон’юнктуру, та вироблення важелів впливу на них, зокрема, у регулюванні попиту і пропозиції грошових капіталів, сприянні “перетворенню вільних коштів на витрачені”, тобто грошових капіталів, утворених зі збережень, на довгострокові витрати. Крім того, заслугоує на увагу трактування вченим власності, її природи, ролі у формуванні

¹⁴ Бунге Н.Х. Основание политической экономии. — К., 1870. — С. 11.

¹⁵ Докладніше про це див.: Горкіна Л.П. Уроки минулого: Погляди М. Бунге на генезис і завдання економічної теорії та економічної політики держави // Вісник Української академії державного управління при Президентів України. — 2002. — № 4. — С. 179—189.

і розвитку ринкового господарства, а також завдань економічної політики держави у справі вдосконалення відносин власності. Особливої ваги набуває положення вченого про те, що “тільки цінність становить її (власності. — Л.Г.) сутність”; його пояснення історичного розвитку різних видів власності в процесі розвитку суспільства, в результаті чого “справедливість мало-помалу бере верх над привілеєм, монополією і грубим насильством” тощо¹⁶.

Дослідження наукової спадщини вченого та його державницької діяльності засвідчують, що еволюція поглядів М. Бунге на економічну політику, її зміст і завдання не виходила за коло його політекономічних уявлень, скоригованих стосовно “місця і часу”, тобто тих історичних реалій, в яких протікали соціально-економічні процеси в Російській імперії, та тих першочергових завдань, які потрібно було розв’язати для стимулювання цих процесів. Цим і пояснюється його “фритредерство” у 50—60-ті рр. та наступний “відступ” від нього. І за перше, й за друге, залежно від власних позицій, йому дорікали і дорікають досі історики-економісти.

Справа в тому, що головним завданням у дореформеній Російській імперії М. Бунге вважав звільнення її продуктивних сил від середньовічних пут, у тому числі державної опіки, всемірне сприяння розвитку ринкових капіталістичних відносин. Саме з цих позицій вчений, спираючись на тогочасний досвід Заходу, і пропагував ідеї вільної конкуренції і мінімального втручання держави у приватногосподарську діяльність, концепцію вільної торгівлі, свободи промисловості, оскільки протекціонізм веде до застою в ній; вважав за доцільне розвивати на приватній основі будівництво залізниць тощо. Зростаюча роль держави у соціально-економічному перетворенні країни та певні її успіхи на цьому шляху, передусім, реформа 1861 рр., удосконалення кредитної та поліпшення податкової систем тощо природно

¹⁶ Бунге Н.Х. Основания политической экономии. — К., 1870. — С. 132, 134—135.

привернули більшу увагу М. Бунге до проблеми господарської ролі держави у позитивному її аспекті. Цьому сприяли й активна діяльність держави в галузі залізничного будівництва, оскільки виявилася неможливість його інтенсивного розвитку на кошти приватних капіталів. Як відомо, безпосередня державна діяльність самого М. Бунге (а згодом С.Ю. Вітге) відіграла визначну роль у фінансово-кредитній реформі 80—90-х рр.

Але і в цей період М. Бунге продовжував дуже зважено ставитися до проблеми протекціонізму, вважаючи головним у забезпеченні успіху цієї реформи піднесення конкурентоспроможності власного виробництва шляхом його здешевлення, однак без зменшення плати робітникам. М. Бунге прекрасно розумів, що в умовах нерозвиненості ринкових відносин звільнитися від середньовічних пережитків та державної монополії без допомоги самої держави неможливо. Він пропонував і відстоював такі заходи економічної політики, які б могли забезпечити послідовно еволюційний шлях розвитку ринкової капіталістичної економіки без соціально-економічних потрясінь. На цьому шляху головними кроками у реформаторській програмі М. Бунге були: здійснення якомога суворішої та розумнішої економії; покращення податкової системи шляхом більш справедливого розподілу податків відповідно до реальної платоспроможності платників; покровительство всім галузям народного господарства, що потребують його; розвиток стійкого і доступного для всіх прошарків суспільства кредиту та покращання грошової системи без обмеження торгівлі й промисловості; влаштування Селянського (1882) та Дворянського (1885) поземельних банків. З ім'ям М. Бунге пов'язаний і початок докорінного перевороту в залізничній політиці, започаткування казенної залізничної мережі тощо.

Таким чином, віддавши належне ідеям протекціонізму на етапі становлення капіталістичного ринкового господарства, заходам, спрямованим на пом'якшення соціальної несправедливості (вдосконалення податкової системи, укладення першого фабричного законодавства та ін.), М. Бунге зберіг

вірність своїй вихідній політекономічній концепції. Вже наприкінці життя він знову висловив критичне ставлення до ідеї Дж.С. Мілля щодо реформування розподілу. Він розглядав розподіл як складову суспільного виробництва, що тією ж мірою підпадає під дію економічних законів. Неузгоджене з вимогами об'єктивних законів регулювання заробітної плати та прибутків, вважав учений, може негативно позначитися на виробництві і, разом з тим, на споживанні, тобто на задоволенні людських потреб як головної меті виробництва¹⁷.

Ідеї М. Бунге об'єднали навколо нього цілий ряд економістів, серед яких Г. Цехановецький, Г. Сидоренко, О. Гейсман, А. Антонович, Д. Піхно та ін., у школу, відому в історії економічної науки як Київська реально-психологічна школа. Саме ці економісти готували ґрунт для сприйняття в Україні та Росії ідей неокласичної школи з її трактуванням економічних закономірностей як об'єктивізації суб'єктивної мотивації господарської діяльності, з одного боку, і, з другого, — закладали наукові підвалини економічної політики держави. Вони послідовно керувалися настановою М. Бунге, який вважав обов'язком суспільної влади, “не порушуючи історичного розвитку та свободи, сприяти такій зміні умов попиту і пропозиції, яка б робила задоволення потреб доступним та узгодженим з інтересами усіх і кожного”¹⁸.

І на закінчення хочеться звернути увагу на те, якого важливого науково-практичного значення М. Бунге надавав економічній історії в цілому та історії економічної теорії зокрема, передусім спадкоємності у розвитку економічної теорії і практики, врахування яких дозволяє зберегти продуктивні ідеї минулого, розібратися в нагромадженому матеріалі й використати його як з метою правильного розв'язання проблем сьогодення, так і “для побудов у майбутньому, щоб не будувати на піску нову будову уявної нової на-

¹⁷ Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. — СПб., 1895. — С. 351.

¹⁸ Бунге Н.Х. Основания политической экономии. — К., 1870. — С. 68.

уки¹⁹. Завданням власних досліджень у галузі економічної історії М. Бунге вважав допомогти тим, хто вивчає політичну економію, “звільнитися від ілюзії всепримиряючих вчень й від гніту непримиримих доктринерів”²⁰.

На жаль, так не сталося. Саме на піску утопічних уявлень та доктринерства соціалістичних вчень в Росії та Україні вже з кінця XIX ст. почали формуватися витoki майбутньої “політичної економії соціалізму”: розвивалися ідеї “соціалістичного усупільнення”, централізованого планування виробництва й розподілу, зміни змісту й ролі цінного механізму на базі концепції трудової цінності та ін.²¹

Відомий сучасний історик-економіст В. Автономов справедливо зазначає, що зведення набору цих, на перший погляд, “правильних” елементів, у реальну будову неодмінно виявляє, що “скріпити її можна тільки цементом насилля. Послідовне здійснення соціалістичного проекту неминуче веде до тоталітаризму — цей висновок людство змогло зробити тільки збагатившись досвідом нашої багатостраждальної країни та її вільних і невольних послідовників”²². Але, заради справедливості, не будемо забувати, що ці наслідки, як можливі, “прорахував” і передбачив ще у середині XIX ст. наш видатний земляк, професор і неодноразовий ректор Київського університету, міністр фінансів та голова Ради міністрів Микола Християнович Бунге.

Л.П. Горкіна, доктор економічних наук, завідувач відділу економічної історії Об’єднаного інституту економіки НАН України

¹⁹ *Бунге Н.Х.* Очерки политико-экономической литературы. — СПб., 1895. — С. 199.

²⁰ Там же. — С. 4.

²¹ *Горкіна Л.П.* Стан та рівень уявлень про ринкову економіку в Україні на рубежі XIX—XX ст. // Історія народного господарства та економічної думки України. — Вип. 30. — 1998. — С. 148—149.

²² *Автономов В.С.* “Несовременные” мысли Й. Шумпетера // Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия: Пер. с англ. — М., 1995, — С. 17.